

Capitolul I

Rex

Sumar – Atestat numai în grupurile italic, celtic și indo-arie, adică la hotarele apusene și răsăritene ale lumii IE, *rex* aparține unei zone foarte vechi de termeni referitori la domeniul religiei și dreptului.

Apropierea dintre lat. *rego* și gr. *orég*^{1/2} (Ñrřgw) „a întinde drept” (*o-* al ultimului avînd o motivație de natură fonologică), precum și examinarea vechilor valori pe care *reg-* le are în latină (de pildă, în *regere fines, e regione, rectus, rex sacrorum*), ne poartă cu gîndul la faptul că *rex*, mai mult ‘preot’, decît ‘rege’, în sensul modern al cuvîntului, era acela care avea autoritatea de a defini și de a trage limitele orașelor, precum și de a preciza regulile oficiale ale dreptului.

Există anumite noțiuni la a căror expresie indo-europeană (mai jos, IE) nu putem ajunge decît în mod indirect, dat fiind că, deși țin de realități sociale, ele nu se manifestă prin fapte de vocabular comune tuturor limbilor IE.

Așa stau lucrurile și cu conceptul de ‘societate’. În IE apuseană, el are o denumire comună, dar pare să lipsească din celelalte grupuri de limbi. De fapt, el se găsește exprimat și acolo, dar în alt chip. Îl putem regăsi, mai cu seamă, prin intermediul numelui dat ‘domniei’: hotarele societății coincid cu o putere anume, cu cea a ‘regelui [, a domn(itor)ului]’. Se pune, prin urmare, problema numelor date ‘regelui’, o problemă care privește, deopotrivă, studiul societății, cu subîmpărțirile ei, și cel al ierarhiilor care, înlăuntrul societății, definesc anumite grupări.

Cînd abordăm, sub expresia ei lexicală, noțiunea de ‘rege’, ne izbește constatarea faptului că numele pe care îl continuă [lat.] *rex* nu apare decît la cele două margini ale lumii IE, lipsind din centrul ei. Avem astfel, pe de o parte, [în italică,] lat. *rex*, în celtică, v. irl. *rí*; pe de alta, [în India,] skr. *rāj-(an-)*, dar nimic între ele, nici în vreo altă limbă italică, nici în germanică, nici în baltică, nici în limbile slave sau în greacă, nici măcar în hittită¹. Corelația aceasta este extrem de importantă pentru aprecierea corectă a repartizării vocabularului comun în ansamblul limbilor IE. Cazul lui *rex* ne dă – poate – cea mai demnă de luare aminte mărturie asupra unui fenomen însemnat, studiat cîndva de J. Vendryes²: acela al supraviețuirii termenilor referitori la religie și la drept mai cu seamă la cele două hotare ale IE, în societățile indo-iranice (mai jos IIR) și italo-celtice.

Faptul este legat de însăși structura acestor societăți. Nu este un simplu accident al istoriei, dacă în limbile

¹ [Pare totuși îndreptățită presupunerea că numele ‘Pῆσος, pe care îl poartă, în *Iliada* (10, 435-441 și 470-525), regele Thracilor aliați cu Troienii, este, în fapt, o continuare tematizată, pe grad vocalic lung (ca în indo-arică, din **rēg-o-*), din zona centrală IE a Balcanilor, a numelui vechi al ‘regelui’ IE: cf. revenirea de mai jos a Autorului însuși.]

² În *Mémoires de la Société de Linguistique de Paris*, vol. XX, 1918, p. 265 și urm.

‘intermediare’ nu mai aflăm nici o urmă a numelui vechi al ‘regelui’. În zona indo-iranică, ca și în cea italo-celtică, avem de a face cu societăți care mai au încă aceeași structură foarte arhaică, de tendință ultraconservatoare, astfel că acolo au persistat vreme îndelungată instituțiile vechi, cu vocabularul lor aparte, ambele desființate în altă parte. Faptul esențial care dă seama asupra acestor supraviețuiri, comune societăților indo-iranice și italo-celtice, este existența acolo a unor influente colegii preoțești, depozitare ale tradițiilor sacre – pe care le păstrează cu un formalism plin de rigoare.

Este de-ajuns să cităm, la Romani, colegiile Fraților Arvali, la Umbrieni, pe *fratres Atiedii* de la Iguvium, la Celți, pe Druizi – în Orient, congregațiile de preoți, ca Brahmanii sau Atharvanii din India sau *Āθravan*-ii și ‘Magii’ din Iran.

Grație dăinuirii acestor instituții, o mare parte din vechile noțiuni religioase ale IE au supraviețuit până la noi și le putem cunoaște așa cum erau ele reglementate în cadrul marilor ritualuri, care rămân pentru noi cele mai bune izvoare de informație.

Totuși, nu se cuvine să credem că numai arhaismul acestui tip de societate este cel care a dus la păstrarea acestor date și fapte – aici, și nu și aiurea. Schimbările introduse în chiar structura acestor instituții au făcut ca noțiunea aparte de *rex* să nu le fie cunoscută altor populații. Există, desigur, și în greacă sau în germanică unele cuvinte pe care le putem traduce prin „rege”, dar gr. *basileus* (βασιλεύς) nu are nimic comun cu skr. *rāj-*, iar mulțimea cuvintelor grecești care înseamnă, cu aproximație, „rege” sau „căpetenie” ne arată, prin ea însăși, că această instituție suferise o notabilă înnoire.

Tema nominală **rēg-* din lat. *rēx*, *rēgis* corespunde exact celei din v. irl. *rī* sau celei din gallicul *-rix*, pe care îl aflăm în numele proprii compuse, de tipul lui *Dumno-rix*,

sau *Ver-cingeto-rix*³. Forma [de bază] pe care o presupune *rāj-* din sanscrită [devenit tematic] este exact aceeași, adică un vechi [nume radical atematic] **rēg-*. Ea stă, probabil, și la baza numelui regal tracic *Rhēsos* [hom. ‘Ρῆσοϛ]⁴.

Dar ce semnifică acest nume? Care să fie, totuși, baza semantică a conceptului de ‘rege’? În latină, *rex* face parte dintr-o întreagă familie de cuvinte⁵, alături de verbul *rego*, *regere*, de derivatul neutru *reg-n-o-m*, de femininul *rēg-īna*, cu forma sa foarte caracteristică, asemenea skr. *rājñī*, ‘regină’ – ambele derivate utilizând sufixul bazat pe *-n-* pentru a marca ‘moțiunea’, adică feminizarea unui nume originar masculin. Îi vom lăsa deoparte pe *regio* și pe *rectus*, care s-au despărțit treptat de acest grup. În latina însăși, nu se mai făcea legătura dintre *rex* și *rectus*: totuși, legături morfologice clare și de un tip binecunoscut leagă pe *regio* și pe *rectus* de radicalul lui *rēx*. Unele dintre aceste derivate mai au corespondente și în altă parte: astfel, latinescului *rectus* îi corespunde exact got. *raih̄ts* (cf. germ. *recht(er)*) – dar germanica nu prezintă vreun nume [continuuând direct substantivul primar] **rēg-*.

Înainte de toate, se cade să ne întrebăm dacă și alte limbi IE nu vor fi păstrat, fie și în stadiul de pure vestigii, vreo formă cât de cât înrudită. Există, astfel, un verb grecesc pe care ne-am simți tentați să-l punem alături de *rego* și de familia lui *rex*, dar el este destul de diferit, astfel că s-au manifestat unele șovăieli înainte de a o face în mod hotărât.

³ [Pe primul l-am putea interpreta drept ‘Regele (cu gând) adînc, măreț’, iar pe cel de al doilea drept ‘Marele rege al luptătorilor’.]

⁴ [Cf. n. 1.]

⁵ [Am îndreptat o scăpare a editorilor textului Maestrului: nu *regō* este un derivat al lui *rēx*, *-gis*, cum se formula în ediția franceză, ci invers, cf., de pildă, A. Ernout – A. Meillet, DELL, 1967⁴, 572-573.]

Este vorba de gr. *orégō* (ὀρέγω), pe care-l traducem îndeobște prin „a întinde”. Nu s-a văzut prea bine cum se poate fundamenta această apropiere, astfel că, de obicei, ea este propusă sub semnul îndoielii, numai ca o simplă posibilitate⁶. Dar, dacă am putea fie respinge, fie proba drept acceptabilă această apropiere, am câștiga o precizare importantă pentru definirea noțiunii ‘regalității’.

Problema este, înainte de toate, una de ordin fonetic: de vreme ce corespondența dintre radicalele **reg-* din lat. *regō* și **reg-* din gr. ὀ-πέγ-ω este evidentă, se pune întrebarea dacă *o-* din greacă are vreo justificare plauzibilă. Amănuntul acesta nu este fără însemnătate, dat fiind că el implică fenomene morfologice foarte vechi, din [P]IE. Se constată, astfel, în greacă, în condiții asemănătoare, mai ales în fața unui *r-*, existența unei ‘proteze’ a unuia dintre cele trei timbre vocalice – *a-*, *e-*, *o-* – acolo unde în celelalte limbi nu apare nici o vocală inițială. Astfel, *eruthrós* (ἐρυθρός) comportă o vocală ‘protetică’ *e-*, față de lat. *ruber*. Credem că, și în acest caz aparte, avem în față același fenomen, pe care îl aflăm prin ὀρέγω. Fără a putea discuta în amănunt, acum, această particularitate, să ne mulțumim să arătăm că ea depinde de o stare lingvistică mai generală. Limbile lumii nu cunosc nici în mod neapărat, nici împreună, amîndouă consoanele ‘lichide’, pe [r] și pe [l]. Nu trebuie să credem cumva în necesitatea firească de a distinge aceste două ‘lichide’, iar căutarea lor cu disperare în toate limbile ar fi zadarnică. În fapt, îl întîlnim fie pe [r], fie pe [l], fie pe amîndouă laolaltă, dar în funcție de limbă. Iată contrastul izbitor dintre chineză, care îl cunoaște pe [l], dar nu-l are pe [r], și japoneză, care-l cunoaște pe [r], dar nu-l are pe [l]. În alte cazuri, [r] și [l] lasă impresia că

⁶ [Cf., încă și acum, P. Chantraine, DELG, III, 1974, 817.

apar materialmente într-o limbă dată, dar nu sunt, de fapt, două foneme distincte [/r/ și /l/, ci doar două allofone, altfel spus, variante fonetice, ale aceluiași fonem ‘lichid’, pe care-l putem nota /L/ sau /R/. În franceză nu se poate face confuzia între *roi* și *loi* [cum nici în română nu facem confuzie între *rege* și *lege*], dat fiind că /r/ și /l/ sunt două foneme diferite, fiecare dintre ele avându-și locul distinct în cadrul sistemului fonologic dat. Dar există felurite limbi care nu disting între [r] și [l] (de pildă, polineziana), altfel spus, au o singură ‘lichidă’, cu un mod de articulare variabil.

Dar cum stăteau lucrurile în IE comună? Sistemul ei avea, negreșit, două foneme, /r/ și /l/, dar cu o valoare funcțională inegală: /r/ era, în genere, mai des și mai variat folosit decât /l/. Ambele existau însă încă din perioada comunității IE, cu toate că grupul IIR a confundat apoi, în mare măsură, pe [r] cu [l].

Totuși, nu este destul să fi constatat prezența acestor două lichide în IE comună. Știm că nu toate fonemele unei limbi apar în orice poziție: fiecare fonem cunoaște poziții în care poate apărea, dar altele îi sunt excluse. Astfel, în greacă, un cuvânt nu se poate termina decât în consoanele -n, -r și -s, cu excepția, unică, a negației *ou(k)* (οὐ(κ))⁷. Fiecare limbă are, prin urmare, o gamă aparte de posibilități și de imposibilități, care îi caracterizează funcționarea sistemului fonologic.

Or, se constată că multe limbi nu-l folosesc pe [r] la începutul cuvântului. În fino-ugrică, în bască, precum și aiurea, cuvintele nu pot începe cu *r-*. Dacă un împrumut are un *r-* la inițială, el primește o vocală înainte, făcând ca acel [r] să devină interior.

⁷[Excepție doar aparentă, pentru că οὐκ este un enclitic, aparținând, sub raport fonetic, ca toate atonele, cuvântului învecinat (în cazul lui concret, celui următor).]

Aceeași pare a fi fost situația din IE **comună**: un *r-* nu era admis la inițială. În hittită, de pildă, nu există, dar *l-* apare. La fel și în armeană: pentru a primi împrumuturile care aveau un *r-*, armeană le pune înainte un *e-* sau, la o dată mai recentă, înlocuiește *r-*ul originar printr-un /rr/ tare, rulat, deosebit de /r/ obișnuit. La fel se întâmpla în greaca veche, unde înaintea unui *r-* apare o ‘proteză vocalică’, astfel că inițiala devine *er-*, *ar-* sau *or-*.

Dar se cuvine să mai zăbovim puțin asupra acestui fapt. Dacă greaca, armeană sau hittita nu cunoșteau pe *r-*, aceasta se întâmpla pentru că ele duceau mai departe fenomenul inexistenței lui *r-* inițial în IE comună. Limbile acestea păstrează deci stadiul vechi al limbii. Latina, pe de o parte, și grupul IIR, pe de alta, au *r-* la începutul cuvântului în virtutea unei prefaceri fonetice. În schimb, *l-* exista în IE și a și fost păstrat ca atare: să luăm, de pildă, rădăcina **leik^{w-}*, [din care vin] gr. *leípō* (λείπω) sau lat. *linquō*, fără proteză. Când greaca arată un *r-*, el apare mereu cu un ‘spirit aspru’, adică sub forma *ῥ-* ([transcris în litere latine] *rh-*), ceea ce indică un mai vechi **sr-*, sau **wr-*: dacă nu, **r-* este precedat întotdeauna de o ‘proteză’.

Prin urmare, cel puțin în teorie, nimic nu se împotrivesc apropierea dintre lat. *rex* și gr. ῥέγω: *-o-* nu ridică vreo piedică, ci doar atestă o inițială mai veche, pe care latina nu a mai păstrat-o. Rămâne de precizat înțelesul formelor grecești. Prezentul ῥέγω sau *orégnumi* (ὀρέγνυμι), cu derivatul *órguia* (ὄργυια) (femininul substantivat al unui participiu perfect, specializat cu înțelesul de „stînjen”⁸), nu înseamnă numai „a întinde”; același sens îl acoperă și un alt verb, în speță *petánnumi* (πετάννυμι). Dar *petánnumi* înseamnă, de fapt, „a desface

⁸ [Exact, „distanța dintre vîrfurile brațelor întinse”, ca măsură marinărească, mai întîi pentru intervale, apoi și pentru adîncimi de fund al apei: fr. *brasse*, engl. *fathom*, germ. *Faden*.]

în lărgime”⁹, pe când ὀρέγω și ὀρέγνυμι arată „a întinde în linie dreaptă” – mai limpede, „a trage o linie dreaptă către înainte, din locul în care te afli”. La Homer, [perfectul plural] *orōrékhatai* (ὀρωρέχεται) descrie mișcarea cailor care „se întind” din tot trupul, dînd să se avînte.

Același sens îl regăsim și în latină. Importantul cuvînt *regio* nu înseamnă, la obîrșie, „ținut”, ci „punctul atins, trăgînd o linie dreaptă [pornind de la sine]”. Așa își află explicația *e regione*, „față în față”, „de partea cealaltă, vis-à-vis”. În limba augurilor, *regio* indică „punctul atins printr-o linie dreaptă trasă pe pămînt sau arătată pe cer”, iar apoi „spațiul cuprins între asemenea linii drepte trasate [paralele între ele]”¹⁰.

La fel vom interpreta și adjectivul *rectus*, „drept ca o linie trasă”. O noțiune deopotrivă materială și morală: „dreapta” este ‘norma’; *regula* este „instrumentul de tras linii drepte”, de aici el fixînd „regula”. În plan etic, tot ceea ce este ‘drept’ e opusul a tot ce este ‘strîmb’, ‘curb’ [, ‘abătut’]; tot după cum „drept” este echivalent cu ‘corect, cinstit’, contrariile sale, „strîmb, abătut”, vor fi luate drept ‘perfid, mincinos [, viclean]’. Imaginea aceasta era deja IE. Lat. *rectus* are drept corespondent got. *raihits*, care-l traduce¹¹ pe gr. *euthús* (εὐθύς), „direct, drept”, precum și v. pers. *rasta-*, care arată „calea [dreaptă]”, într-o recomandare [regească]: „Nu părăsi calea dreaptă!”¹²

⁹ [Cum își ‘întinde’ aripile o pasăre, cum se ‘întinde’ o pălărie largă (πέτ-αρος).]

¹⁰ [Regele sau preotul trage, mai întîi, din locul său, doi *cardines*, două linii, care se întretaie perpendicular în punctul unde stă el în picioare – prima orientată E-V, a doua S-N – iar cele patru ‘sferturi’ rezultate sunt *regiones*, toate ‘vis-à-vis’ unele de altele. Sistemul acesta sacral a fost ‘laicizat’ în efectuarea cadastrului de teren și, la armată, în trasarea așezării taberelor militare – *castra*.]

¹¹ Gotica lui Wulfila traduce, întrutotul literal, cu respectul datorat Scripturii, textul *Bibliei* grecești.

¹² [Exact „Nu te abate de la calea dreaptă!” = „Nu încălca legea!”: Darius, Naqș-i Rostam A 59.]

Spre a înțelege cum s-au format atât *rex*, cât și verbul *regere*, trebuie plecat de la această noțiune, cu totul concretă la origine, dar ușor de exploatat înspre sensul etic. Dublul ei aspect este prezent în expresia *regere fines*, un act religios important, fiind preliminarul oricărei mari rînduiri: *regere fines* înseamnă, exact, „a trage hotarele în linie dreaptă”. Aceasta este tocmai lucrarea pe care o întreprinde Marele Preot, pentru a inaugura clădirea unui templu sau întemeierea unui oraș: ea constă din delimitarea, în teren, a ‘spațiului închinat sacrului’. Este vorba de o operațiune al cărei caracter magic este evident: anume, este vorba despre despărțirea ‘înlăuntrului’ de ‘afară’, a domniei ‘sacrului’ de cea a ‘profanului’, a pămînturilor propriului neam de cele ale dușmanului. Tragerea acestei linii despărțitoare este îndeplinită de persoana învestită cu cele mai înalte puteri, adică de *rex*.

Rex trebuie văzut nu atât ca un ‘suveran’, cât drept cineva care ‘trasează linia, calea de urmat’, și acela care întrupează, totodată, ceea ce este ‘drept’: noțiunea concretă pe care o cuprinde radicalul **reg-* era cu mult mai vie în *rex*, cel puțin la origine, decît ne imaginăm noi îndeobște. Iar concepția lor asupra firii și a puterilor unui *rex* este în deplin acord cu forma însăși a acestui cuvînt. Un nume radical atematic (așadar nesufixat), ca *rex*, arată ca formele folosite mai cu seamă drept al doilea element de compunere, la fel cu *-dex* din *iū-dex*, un ‘nume de agent’ obținut de la rad. **deik-* [(IE „a arăta” > lat. „a zice”).]. Putem verifica aceasta în afara latinei: în numele compuse din gallică, în *-rix*, ca *Dumno-rix*, *Ver-cingeto-rix*¹³. În sanscrită, *raj-* este mai rar folosit singur decît în compuși ca *sam-rāj-*, „rege peste toți” sau *sva-rāj-*, „regele stăpîn asupra sa însuși [>stăpîn pe deplin]”¹⁴. În fapt, chiar în latină, *rex* apare cu cîte un

¹³ [V. n. 3.]

¹⁴ [Echivalentul exact al gr. ἀὐτοκράτωρ, „(însuși =) deplin stăpînitor”.]

determinant specific lui – ca în vechea expresie *rex sacrorum*. Un *rex* era, ca atare, însărcinat cu *regere sacra*, în același sens în care înțelegem și *regere fines*.

Se desprinde astfel mai bine noțiunea veche a ‘regalității’ IE: [**reg-s >*] *rex* din IE era un personaj mai degrabă religios decât ‘politic’. Misiunea sa nu era aceea de ‘a porunci’, de ‘a exercita o putere’, ci cea de a ‘fixa regulile’, de ‘a determina (în sensul său propriu) „dreptul”’. Astfel definit, *rēx* se înrudea mult mai mult cu un ‘preot’ decât cu un ‘suveran’. Celții și Italicii, de o parte, și Indienii, de alta, au păstrat tocmai acest fel de regalitate.

De aceea, noțiunea dată era legată de existența unor mari colegii de preoți, care aveau rolul de a păstra neatinsă respectarea ritualurilor moștenite. A fost nevoie de o îndelungată evoluție și de o transformare radicală, spre a se ajunge la ‘regalitatea’ de tip clasic, întemeiată exclusiv pe putere, și pentru ca autoritatea ‘politică’ să ajungă, încetul cu încetul, independentă de puterea religioasă, care rămânea numai în sarcina preoților.